document històric global que en fa Aymat Catafau. Si la reconstrucció d'Ordeig és un model de treball metodològicament parlant, la visió que dona Catafau del cartoral major de Cuixà i les pautes que assenyala per al seu estudi com a document històric en ell mateix i, en definitiva, per a comprendre la història de Cuixà tal com la veia un monjo o una comunitat culta del segle XII, és una proposta estimulant, que cal tenir en compte per a la totalitat dels cartorals catalans publicats fins avui i pels que ho seran un dia o un altre.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari dels comtes Bernat I de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*. Amb un pròleg de Martí AURELL i un epíleg de Lourdes DE SAN JOSÉ, (Estudis Històrics. Diplomataris 12), Vic 2022, 514.

Hom ha dit que els llibres cal llegir-los des del títol fins al colofó, passant per tot el que hi ha entremig. I és veritat. En aquest volum del doctor Ramon Ordeig i Mata, immediatament després del títol hi ha un «In memoriam» d'Eduard Junyent i Subirà, esmentat com «autor del diplomatari de l'abat i bisbe Oliba». Des del mateix llindar, doncs, el volum assenyala un seu *terminus a quo.* Immediatament després, en el preàmbul, Ordeig s'encarrega de glossar la dedicatòria de manera explícita: el seu volum s'inscriu en el seguici del *Diplomatari i altres escrits de l'abat i bisbe Oliba*, treball de Junyent premiat per l'IEC el 1948 i publicat feliçment i pòstuma el 1992 a cura d'Anscari Mundó. És en aquesta estricta continuïtat discipular que se situa Ordeig: «... vaig aprendre les beceroles de la ciència històrica sota el mestratge del doctor Eduard Junyent, tenint sempre com a referent l'obra de Ramon d'Abadal» (p. 12). Tant Abadal com Junyent han estat decisius per a definir la figura històrica de l'abat-bisbe Oliba. Seguint l'impuls d'aquest precedent, Ordeig lliura ara el fruit de la seva recerca documental sobre els dos germans d'Oliba, el comte Bernat I de Besalú i el comte Guifré II de Cerdanya, i la disposa en continuïtat estricta amb la documentació, ja publicada en els volums de *Catalunya Carolíngia,* sobre els pares de tots tres germans, el comte Oliba Cabreta i Ermengarda.

En aquest moment hom pot dir que l'erudició catalana ja s'ha acostumat als procediments metodològics del doctor Ordeig pel que fa a la publicació de documents. Són els de la bona erudició de sempre, recollits ara no fa gaire per Robert-Henri Bautier en la reunió celebrada a Barcelona l'octubre del 1974 per la comissió Internacional de Diplomàtica, i després adoptats en el V Congrés Internacional de Diplomàtica celebrat a París el setembre del 1977. Essent aplicats aquests criteris per Ordeig amb rigor i amb gran sentit de la responsabilitat, els seus mètodes segreguen adicció, en el sentit que obren i tot seguit satisfan les expectatives científiques obertes pel simple títol del volum.

Aquesta vegada, doncs, el volum traspua un cert pes de factors personals lligats amb el discipulat confessat obertament per Ordeig. El *Diplomatari* d'Oliba junyentià és present a tot el volum: com aplec documental, com a perspectiva d'una època, com a resultat final. L'aplec documental d'Ordeig ha tingut «dificultats evidents» (p. 11), a causa de la dispersió dels documents; això no obstant ha aportat «una vintena de documents inèdits referents als dos comtes, especialment al comte Guifré de Cerdanya»

(ib.). La perspetiva epocal ve donada per la possibilitat de seguir la continuïtat en la documentació d'una família decisiva en la formació de la nació catalana, des dels temps carolingis fins a la segona meitat del segle XI; donada la possibilitat, el projecte, l'«assaig» resulta irrefrenable. El resultat final Ordeig el pondera en números. Si el *Diplomatari* d'Oliba aplegava 164 documents, el diplomatari dels seus dos germans comtes n'aplega 158. Oliba nodrí els arxius de tres institucions: els monestirs de Cuixà i Ripoll, la mitra de Vic; cadascun dels comtes només en nodria un. Per tant, el resultat és almenys equiparable al diplomatari de Junyent. Junyent, sempre Junyent.

Ordeig al·lega que la publicació d'aquest diplomatari és «una bona manera de commemorar el mil·lenari de la mort de Bernat Tallaferro» (p. 11), i hauria pogut afegir que és la millor manera, per raons òbvies. Però la veritat és que un treball d'aquesta naturalesa no s'origina i no es duu a terme només per l'escaiença d'un aniversari. El que li ha donat naixença és el neguit de completar la recerca documental sobre uns personatges decisius en l'època de la pre-història de Catalunya, d'una època que ha deixat rastres literaris i artístics posteriors remarcables i que, en conjunt, es dreça davant la consciència actual dels catalans com un temps èpic significatiu. El neguit i, ben entès, la destresa per a fer-ho, manifestada en la familiaritat que Ordeig demostra tenir amb la documentació que publica i estudia.

A diferència d'altres personatges i entitats d'aquella època, els comtes i comtats de Besalú i de Cerdanya es van fondre amb el de Barcelona relativament aviat: l'any 1111 el primer i el 1134 el segon. La documentació dels dos comtats passà a disposició de l'arxiu dels comtes de Barcelona. Per això el *Liber Feudorum maior* (ACA, Canc., reg. 1), enllestit el 1192, conté 23 documents del comtat de Besalú (n. 496-517 de l'edició de F. Miquel) i 156 del comtat de Cerdanya (n. 531-696 de la mateixa edició). Aquests darrers també foren copiats el segle XIII en el *Liber Feudorum Ceritaniae* (ACA, Canc., reg. 4). Partint de l'Arxiu Reial, Ordeig ha recossiat els arxius dels bisbats de Girona, Elna, la Seu d'Urgell i Narbona, els arxius (o llurs desferres) dels monestirs de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Cuixà, Arles, Bagà, Camprodon, Serrateix, Besalú (Sant Pere i Santa Maria), Sant Pere de la Portella, Sant Martí del Canigó i la comanda templera del Masdeu. Tenint en compte la dispersió dels arxius monacals antics, ja es comprèn la paciència i la meticulositat que aquesta feina ha requerit. Els arxius civils (ADPO, AHCB, arxius Comarcal i Municipal de Puigcerdà) han proveït discretament el recull.

Ordeig també exposa amb detall les fonts historiogràfiques, antigues i modernes, on ha trobat material, per minso que fos: Els *Annals* antics de Ripoll, la *Brevis Historia monasterii rivipullensis* i altres romanalles ripolleses, les *Gesta comitum,* el *Chronicon breve* de Sant Martí del Canigó, les *Histories* de Pere Tomic (1495), la *Historia general de los Santos* d'Antoni Vicenç Domènec (1602 i 1630) la *Historia* dels comtes de Diago (1603), la *Corónica* de Pujades (1609), el *Compendio* de Reginald Poc (1627) i *La Perla de Cataluña* de Gregorio de Argaiz (1677). Dels francesos han fet aportacions valuoses Luc d'Achéry, Baluze, ajudat pel monjo de Cuixà, Guillem Costa, amb els apèndixs a la *Marca Hispanica* i els *Capitularia regum francorum* (1688), i l'*Historie générale de Languedoc* de De Vic-Vaissètte (1730-1745). El segle XVIII, gran segle del treball arxivístic a Catalunya, contribueix a l'aplec del cartoral amb dues relíquies contingudes als volums III i VIII de l'obra del premonstratès Jaume Pasqual, *Sacrae Cataloniae antiquitatis monumenta* (BC, ms. 729) i amb el treball fonamental de Francesc de Fossà als arxius eclesiàstics nord-catalans. Entrant al segle XIX, són de rigor els esments de Jaume Villanueva, la *España Sagrada* de Flórez-Merino-La Canal, els treballs arxivís-

tics de Roc Olzinelles, Jacques-Paul Migne, Louis de Bonnefoy i Léopold Delisle; l'ampliació i reedició de l'*Histoire Générale de Languedoc* a cura d'Édouard Dulaurier (1872→), els llibres sobre Ripoll de Josep M. Pellicer i Pagès, l'obra de Julià-Bernat Alart, les *Noticias históricas* de F. Monsalvatje i Fossas. La historiografia dels segle XX i XXI, de J. Miret i Sans al mateix Ramon Ordeig, en la mesura que ha fornit dades al diplomatari és detallada a les p. 43-45 i 54-56, i la suposem avantatjadament coneguda pel lector.

El diplomatari, doncs, conté 158 documents: 36 del segle X, 121 del segle XI. Dels 158 hi ha el text sencer de 121, el text parcial o incomplet de 13, i el regest (a vegades més d'un regest) dels altres 23. Com el lector ja ha vist, el números no lliguen: en realitat són 157 documents + 1 epitafi (doc. 154 del diplomatari). Dels documents conservats en original Ordeig en dona sengles fitxes, esmenta la procedència de les còpies, tant les fonts arxivístiques com les còpies i regests dels erudits dels segles moderns, esmenta el cèlebre quadern de Joan de Barcelona (BNF, ms. lat. 2858, f. 64-71v) ja fa temps estudiat per Ordeig mateix, i el *Cronicó* de Sant Martí del Canigó publicat per Baluze al *Miscellaneorum liber secundus* (1679). Els primers 36 documents del diplomatari, tots del segle X, com s'ha dit, ja han estat editats per Ordeig i altres als volums V, VI i VIII de *Catalunya Carolíngia.* Dels 122 restants, tots del segle XI, n'hi ha dinou de rigorosament inèdits i la llista n'és donada a la p. 51. A les p. 52-53 hi ha la llista dels escrivans, a les p. 56-57 la dels documents falsos i exclosos, i a les p. 57-65 la relació dels fons arxivístics i biblioteques consultades, amb indicació de les sèries, unitats arxivístiques i mss. concrets. La resta d'aquest preàmbul tan analític, fins a la p. 140, és dedicada a comentar «algunes dades històriques que es desprenen del diplomatari» (p. 65).

Sota aquest títol deliberadament modest, Ordeig desplega el programa que ha donat naixença a l'aplec documental: completar l'estudi de la família d'Oliba Cabreta i dels seus dos fills, l'un comte de Besalú, l'altre comte de Cerdanya. És un estudi cenyit als documents publicats, als fets documentats. Ordeig no té cap més pretensió —i no és poca— que esbossar el fris històric fermament documentat d'una família comtal catalana, des del casament d'Oliba Cabreta i Ermengarda el 966/967 fins a l'extinció del comtat auctòcton de Cerdanya, explorant la documentació de referència publicada a la *Catalunya Carolíngia,* al *Diplomatari d'Oliba* de Junyent, i al volum del diplomatari dels dos comtes que ha enllestit l'autor.

Es tracta d'una lectura crítica, que escomet tots i cadascun dels problemes que l'historiador detecta en els documents. Ja d'entrada, el document que informa de les noces del Cabreta i Ermengada planteja un problema de cronologia que Ordeig resol fixant el casament en un arc de temps que va de l'agost del 966 al 16 d'agost del 967. Aquest document és, de fet, un acte de donació que els novells esposos fan al monestir de Ripoll i és signat també pel germà d'Oliba Cabreta, Sunifred, que mor el 20 d'octubre del mateix any. Junyent i Mundó consideraven aquesta signatura un afegitó d'un copista erudit i mal informat. Adduint altres exemples de signatures *post mortem*, Ordeig assenyala que la pràctica de fer signar un document amb posterioritat a la celebració de l'acte, àdhuc la d'introduir-hi la signatura d'un difunt, té la intenció d'associar una determinada persona a aquell acte, independentment de si hi participa o no, fins i tot de si és viva o no, per raons de tipus familiar, afectiu o polític que poden posar entre parèntesi un aspecte de la veracitat històrica. Aquí hi ha l'enjòlit de la lectura dels documents. L'historiador hi busca la veritat estricta, una veritat que en podríem dir matemàtica, amb tot el dret; però ha de tenir la precaució de saber veure

que cada document obeeix a una lògica determinada i que, en virtut d'aquesta lògica, no sempre ni de bon tros matemàtica, els autors dels documents hi introdueixen elements que per a ells performen el document en un sentit que nosaltres, a distància de segles, hem de saber llegir; sense aquesta precaució, l'historiador perd l'oportunitat de copsar fets d'una naturalesa històrica diferent de la data precisa i matemàtica d'una boda o d'un òbit —sense que això vulgui dir que la precisió de les dades sigui irrellevant, ben al contrari. En el cas que ens ocupa, les associacions en els documents de personatges absents i àdhuc morts s'ha de llegir a la llum de la idea que la família tenia de si mateixa per la funció social que exercia i del paper que es reconeixia a cadascun dels seus membres en virtut de la dita funció.

En aquesta part del preàmbul Ordeig tracta tot un seguit de qüestions incertes: de qui era filla Ermengarda, esposa del Cabreta? No hi haurà resposta apodíctica, però sí una indicació per a explorar en direcció al comtat del Pallars. En canvi rectificarà la data de la seva mort, fixada per Coll i Alentorn i Armand de Fluvià l'any 1013, i la posarà a les acaballes del 995. Hi ha, és cert, una comtessa Ermengarda que mor el 1013, però es tracta de la segona esposa del comte Guislabert I de Rosselló.

Amb correccions com aquestes i amb indicacions de línies de recerca encara no fressades, Ordeig rastreja tot el currículum de la família comtal: infància i joventut de Bernat i Guifré, amb les primeres actuacions al costat de llurs pares i de la mare un cop vídua; la influència de Miró Bonfill, comte de Besalú i bisbe de Girona, sobre els nebots i la família en general; l'abdicació d'Oliba Cabreta, la seva entrada com a monjo de Montecassino i el repartiment de la seva herència; la trajectòria dels fills petits, Berenguer, bisbe d'Elna, i Oliba, el futur monjo, abat i bisbe, Adelaida, casada amb el senyor d'Ogassa, i la germanastra Ingilberga, la tristament famosa abadessa de Sant Joan amb les seves monges folles. La biografia del comte Bernat Tallaferro, que va de la p. 80 a la 107, no és una biografia històrica narrativa, ans una biografia destinada a recollir totes les informacions que es desprenen dels documents: família, intitulació, firma en els seus documents, govern dels seus comtats, els vescomtes i altres alts personatges de la seva cort, els castells que posseí, l'expedició militar a Còrdova —no documentada en el seu cas, però possible—, els monestirs que va fundar i protegir, el bisbat de Besalú (i Cerdanya), els viatges a Roma i la seva mort al Roine, tornant-ne. Atenció especial és dispensada a la disputa d'Ullastret entre la vella comtessa de Girona, Ermessenda, i el comte Hug Ponç d'Empúries, en la qual l'abat-bisbe Oliba va actuar a favor de la comtessa i Tallaferro a favor del comte emporità, conflicte prou documentat a l'ADG. Un conflicte jurídic dividia la família, i aquesta divisió només va poder ésser superada gràcies a les gestions d'Oliba, que mobilitzà tots els barons del comtat de Girona i part dels de Barcelona per a fer acceptar la resolució del conflicte a favor d'Ermessenda. La mort de Tallaferro dona peu a Ordeig per a estudiar l'encíclica mortuòria, redactada pel seu germà, l'abat i bisbe Oliba, i la seva tomba a Ripoll, amb l'epitafi, oportunament editat, com s'ha dit, en el diplomatari. Segueix després un apartat dedicat a l'adveració del testament i un altre a la moneda batuda a Besalú, a joies i relíquies personals de Tallaferro, conegudes gràcies a informacions de Villanueva.

El capítol dedicat a estudiar el comte Gifré II de Cerdanya segueix exactament l'esquema aplicat a Tallaferro i conté moltes rectificacions de dades que anteriorment no havien estat interpretades amb l'exactitud que hi esmerça Ordeig, començant per la procedència de la comtessa Guisla, primera muller de Guifré II. No els detallarem. N'hi haurà prou esmentant els apartats dedicats a la fundació del monestir de Sant

Martí del Canigó, a l'adquisició simoníaca de l'arquebisbat de Narbona per al seu fill Guifré i a la seva encíclica mortuòria amb 101 respostes, encíclica i respostes oportunament reeditades en el doc. 155. L'anàlisi acurada que fa Ordeig de cadascun dels punts documentats i tractats reserva sorpreses. El resultat final és el fris que hem evocat suara. No s'havia fet mai una lectura global de tota la documentació referent a Oliba Cabreta i la seva descendència. En resulta un fris amb clars i obscurs, amb una credibilitat històrica puixant, amb llacunes també, amb detalls que contribueixen a donar color a una investigació severament documentària, que no diu res que no es pugui llegir i que llegeix amb intel·ligència, desvelant possibilitats no explorades i aportant novetats, com és ara la «relació dels comtes de Cerdanya-Conflent i del seu monestir de Cuixà amb el monestir de San Michele della Chiusa» (p. 137). Cal dir que Ordeig acaba el seu preàmbul esmentant els juraments de fidelitat en vulgar transcrits als documents i els noms personals transcrits en llatí i català, en barreja (p. 138-140).

La «ratio editionis» (p. 141-142) obre i l'indispensable índex de noms (p. 425-486) clou l'edició dels 158 documents del diplomatari. Abans de l'inici de l'índex Ordeig avisa que no s'hi han inclosos els noms de «la taula de tradició de cada document ni els centenars de noms del rotlle mortuori de Guifré II» (p. 425). I des d'ací potser val pena avisar que l'índex únic de noms és antroponímic i topogràfic.

És després de l'índex que el volum ofereix encara un epíleg a càrrec de la doctora Lourdes de Sanjosé i Llongueras. És una contribució complementària al diplomatari des del camp de la història de l'art. La doctora Sanjosé ofereix dades sobre les relíquies, l'orfebreria, les monedes i els anells esmentats en els documents com a possessió del membres de la família comtal, amb una observació prèvia: per a emmarcar bé l'estudi d'aquests elements sumptuaris és indispensable conèixer els itineraris dels personatges, els seus moviments (construcció, compres i rehabilitació d'edificis, assistència a consagracions d'esglésies), els viatges que van fer, de tipus bèl·lic o pacífic, i els contactes que van poder establir amb ambients religiosos, intel·lectuals i artístics diferents dels habituals.

Pel que fa a les relíquies, Tallaferro en va aconseguir a Roma una de la vera creu, relíquia que ha donat molt de joc a Besalú, i en la conservació i dignificació de la qual no fa pas tant hi va tenir un paper el besaluenc senyor Francesc Cambó. Les relíquies venerades en una localitat donaven estabilitat i prestigi al lloc. La polèmica de la Reforma contra les relíquies va anar lligada amb la superstició. Durant el període post-constantinià i al llarg de tota l'Edat Mitjana, a més de distingir-se amb aures comercials poc justificables, les relíquies van formar part del mon estrictament religiós per tota una sèrie de consideracions que ara no són del cas. Hi va haver, naturalment, una jerarquia entre les relíquies. Les vinculades o vinculables directament amb Jesús, Maria, els apòstols i els evangelistes eren les més preuades. Per això el propòsit de Tallaferro de dotar Besalú amb un fragment del *lignum crucis* s'ha de tenir com una fita important en els designis polítics del comte. Perfeccionant l'obra dels seus antecessors, que havien dotat Besalú amb un monestir benedictí, Sant Pere, i una canònica agustiniana, Santa Maria, Tallaferro es preocupà de disposar d'un bisbat, ni que fos palatí, i s'endugué de Roma una vera creu. Devoció i afany de prestigiar el comtat, dues cares de la mateixa moneda.

En la documentació conservada sobre la creu de plata que hostatjava el *lignum crucis* s'esmenten alguns elements decoratius d'època carolíngia o més antics que l'adornaven, com és ara un segell de pedra obscura amb inscripció: «KAROLUS REX

INPERATOR». La creu, versemblantment, fou remodelada el segle XIII i hi foren afegits elements nous. El que sembla indiscutible és que els comtes de Besalú, sobretot arran de llurs viatges a Roma, van atresorar gemmes, camafeus i altres antiguitats, algunes de les quals foren aplicades a la creu del *lignum crucis.*

Pel que fa a les monedes, la doctora Sanjosé descriu un mancusos d'or i uns diners d'argent atribuïts a Bernat I. Dels anells documentats en testaments i donacions no se'n ha conservat cap de Besalú. D'època comtal s'ha conservat a la catedral de Girona l'anell d'Ermessenda, temps era temps incrustat al frontal daurat de l'altar major.

Finalment la doctora Sanjosé descriu tres miniatures: la del f. 61 del *Liber Feudorum maior* (*ca*. 1192-1192), on es representa Tallaferro en el moment de donar els castells de Pena i Taltaüll al seu fill Guillem; la del f. 2 del *Liber feudorum Ceritaniae* (1220), on es pinta un jurament de fidelitat prestat a Guifré II, d'entre 1025 i 1035; i la del f. 7v del mateix llibre, amb el jurament de fidelitat que el bisbe d'Urgell fa al comte Guifré. Són tres miniatures probablement degudes a tres mans; cadascuna d'elles és esplèndida en l'aplicació de possibilitats artístiques sensiblement diferenciades.

Semblaria que un epíleg és el punt i final d'una obra. No en aquest volum. El tanquen encara dotze làmines, que reprodueixen en color la cara escrita de cinc pergamins originals del període (1002-1040), la lipsanoteca de Berga amb l'empremta del segell del comte Bernat I —reconstruït al costat—, dues miniatures més del *Liber Feudorum maior* i tres del *Liber Feudorum Ceritaniae,* acabant amb una miniatura del menologi de l'emperador bizantí Basili II (976-1025), on hi ha representada una creu patriarcal amb el *lignum crucis*.

«Aquest diplomatari consolida de forma decisiva el nostre coneixement dels comtats medievals de Besalú i Cerdanya. ... Exemplar en més d'un sentit, traça el camí a seguir per als futurs historiadors». Això estampa Martí Aurell i Cardona al pròleg d'aquest volum, tant carregat de coses. No és possible resumir amb més brevetat i exactitud el mèrit de l'obra d'Ordeig.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Fernand PELOUX, *Un témoin ancien de la première translation d'Eulalie parmi les fragments de Vic (ABEV, frag. X/30, BHL 2697). Notes sur le dossier hagiografique de la sainte patronne de Barcelone,* dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», XXIX (2021), 187-222.

Joaquim GARRIGOSA, *Dos fragments de breviari catalans fins ara desconeguts a la Biblioteca Nacional de França (BNF, Suplément turc 983),* dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», XXIX (2021), 223-236.

Els darrers decennis s'ha produït un degoteig constant d'estudis sobre fragments de manuscrits catalans. En general es tracta de fragments que criden l'atenció dels estudiosos per la seva antiguitat. Gràcies a les edicions d'aquest material i als estudis que han desvetllat, la visió que podem tenir avui del passat de Catalunya en l'aspecte de la vida intel·lectual ha fet un tomb decisiu, si prenem com a referència la visió que en podien tenir els homes de la Renaixença.

Evoquem ací de forma expressa el vast moviment que fou la Renaixença. Durant molt temps hi ha hagut consciència compartida que la Renaixença ha estat un punt